

ברכת 'חונן הדעת' במנהג בבל

ברכה זו חורגת משאר הברכות האמצעיות שיש לה הקדמה הימנונית: אתה חונן וכו' ואח"כ באה הבקשה: חננו מאתך וכו'.

בנוסח א"י רק הבקשה.

עלינו לשים לב אל ממצאי הגניזה:

- כ"י אלב (ראה מאמרי י"ד קטעים חדשים, עמ' 275 וכו') גורס רק את ההימנון. וכבר [ר' עמ' 649]
 היטלתי ספק בנכונותה של נוסחה זו (שם, עמ' 264) המעמידה את הברכה על ההימנון בלבד ומשמיטה את הבקשה בניגוד ליתר הברכות האמצעיות של תפילת יח המכילות בקשות. ואמנם כ"י יב (TS Arabic 36/11) מסכים עם כ"י אא וגורס את שתיהן ההימנון והבקשה. וכן היא הגירסה בכ"י יג (TS Arabic 36/54) שעל אף ליקויי ניתן לקבוע עובדה זו בוודאות: [אתה חונן ל] אדם דעת ומלמד ל] אנוש כינה חננו מאתך דיעה וכינה [והשכל בא"י חונן הדעת].

ובכן שני כתבי גניזה מסכימים עם אא בנוסחה זו. אך אם אין לשייך גירסת אלב לרב סעדיה, הרי הנוסחה כשלעצמה איננה תוצאה של השתכשות, שהסופר השמיט בטעות את פיסקת-הבקשה. היא רווחה במזרח באזורים שאין בידינו לפי שעה לאתרם ולהגדירם. נוסף לאלב היא מזדמנת בשני כתבי יד הגניזה השמורים בספריה הבריטית בלונדון: Or. 6197 דף 33א וכ"י Or. 5557.Z דף 14א. ואף המתרגם את תפילת יח לערבית שתרגומו נשמר בספריה הנזכרת Or. 5563.B 31-32, גרס אותה:

אתה חונן. אנת אלראזק ללאנסאן אלמערפה ומ[ע]לם אלאנסאן אלפהם ואלתאמל תבארכת יא [רב] ראזק אלמערפה (332).

מאידך גיסא מצויות נוסחאות בבליות שאינן גורסות את ההימנון כלל אלא את הבקשה: Add. 3160/8¹, T-S 10 HI/2² (שניהם גורסים: חננו מאתך דעה כינה [או ובינה] והשכל) חמש מלים בלבד.³

למדנו איפוא שבקרב מתפללי נוסח בבל התהלכו שתי נוסחאות, והנוסח שהתגבש סופית אינו אלא צרופן של שתי נוסחאות הללו.

- 1 הקטע מכיל חמשה דפי-נייר, תפילות החול. בתפילת יח מופיעים כל סימני-ההיכר של נוסח בבל: את צמח, המחזיר שכינתו לציון, הטוב שמך ולך נאה להודות, המברך את עמו ישראל בשלום.
- 2 הקטע גורס את התשובה 'מחיה הכל בטל' בברכת גבורות, וכבר עמדתי על כך במאמרי 'לחקר מנהג בבל הקדמון', תרביץ לו (תשכ"ח), עמ' 138, הערה 10.
- 3 לעומת הנוסח הארץ-ישראלי של העמידה (ש' שכטר, JQR כרך י', 656 = אלבוגן, המהד' העברית, עמ' 392) הגורס שבע מלים: חנינו אבינו דעה מאתך ובינה והשכל מתורתך. נוסח שונה המכיל שש מלים מצוי בשני קטעי גניזה אחרים של העמידה הארץ-ישראלית: חנינו דעה מאתך ולמדני בינה מתורתך' (יעקב מאן, HUCA ח"ב, עמ' 306; כ"י אדלר 920/12).

המנהגים הקדומים – מנהג בבל ומנהג ארץ-ישראל

וכיצד נבאר את המנהגות שנקטו בחלק השבח של הברכה בלבד? נראה שהם סברו שלשון זו הינה לפי מהותה ועניינה, אם לא לפי סגנונה וניסוחה, בקשה. הבקשה היא מסקנה הנובעת מעצם תכונתו של הקב"ה כ'חונן הדעת' וממדתו כ'מלמד אנוש בינה'. צא ולמד מן המתפלל המונה את י"ג מידותיו של הקב"ה: ה' ה' אל רחום וחונן ארך אפיים ורב חסד ואמת וכו'. אף שאין בפסקה זו התבטאות גלויה של בקשה, וכולה אינה אלא שבח, הרי בכוונת המתפלל יש בה משום פנייה אל הקב"ה לקיים ולממש את מדותיו שנשתבח בהן. בדברי שבח אלה טמונה משאלתו לרחמים ולסליחת עונות. אף כאן בדברי השבח אתה חונן לאדם דעת וכו' גלומה המשאלה: חנינו מאתך דעה וכו'.⁴

4 ונראה שאף הרמב"ם לא פסל את החלק ההימנוני של הברכה לבד, שכן בפירוש המשנה שלו (במהדורה קמא, עיין מהד' יוסף קאפח, עמ' עב, הערה 10, והשווה שאול ליברמן, הלכות הירושלמי להרמב"ם ז"ל, ניוארק תש"ח, מבוא, עמ' ו-ז) הוא מפרש את הביטוי 'מעין שמונה עשרה' שבפי ר' יהושע (משנה ברכות פ"ד ג): 'שאומר אתה חונן לאדם דעת ומלמד לאנוש בינה בא"י חונן הדעת'. וגם כאן נשאלת השאלה: תינח שאר קיצורי הברכות שבקשות הם, אבל קיצור זה, לפי הדגמתו של הרמב"ם, כולו שבח הוא?! על כרחך אתה אומר שהמרכיב הראשון של הברכה ניתן לתפוס כבקשה במשתמע, כאמור.